

Halina Matlak

Synagogi jako przykład kultury materialnej Żydów w Europie

Początki narodu żydowskiego związane są z Bliskim Wschodem. To tutaj na obszarze tzw. Żelaznego Półksiężycza, czyli od Zatoki Perskiej, wzdłuż doliny Eufratu, przez Syrię i Palestynę aż do Egiptu znajdują się najstarsze ślady osadnictwa żydowskiego. Migrując w kierunku zachodnim, na obszar Europy, już ok. 300 r. p.n.e. Żydzi osiedlali się wzdłuż głównych szlaków handlowych i wokół miast greckich wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. W I w. n.e. osadnictwo żydowskie zaczyna docierać do łacińskiego Zachodu. Od IV w., kiedy religią państwową cesarstwa rzymskiego staje się chrześcijaństwo, rozwój kultury żydowskiej zostaje zahamowany, a pozycja społeczna Żydów znacznie osłabiona. Pomimo zmiennych kolei losów społeczność żydowska od momentu pojawienia się na kontynencie europejskim tworzyła tu dziedzictwo swej kultury materialnej, wznosiła synagogi, mykwy, budynki użyteczności publicznej, składające się niekiedy na zwartą zabudowę żydowskich dzielnic.

1. Historia powstania i funkcje synagogi

Synagoga, jako „dom zgromadzeń” (hebr. *bet ha-kneset*), jest dla Żydów ośrodkiem życia religijnego i społecznego – służy gminie zarówno jako miejsce modlitwy i odprawiania obrzędów religijnych, jak i nauce oraz studiowaniu Tory. Pierwsze synagogi powstały prawdopodobnie w czasach niewoli babilońskiej (VI w. p.n.e.), po zburzeniu Pierwszej Świątyni, kiedy to Żydzi pozbawieni centralnego miejsca zgromadzeń zbierali się w nich na wspólne modlitwy. Tradycja ta została zachowana również po powrocie z niewoli i utrwaliła się po zburzeniu Drugiej Świątyni (70 r. n.e.). Żydzi, którzy zmuszeni zostali do funkcjonowania w diasporze (rozproszeniu), w nowych miejscach zamieszkania budowali synagogi, które dawały im poczucie przynależności do wspólnoty i oprócz funkcji religijnej służyły jako miejsca zebrania jej członków. Każda gmina wypracowała własny kształt synagogi, który odzwierciedlał charakterystyczne cechy danego kraju, oraz zwyczaje i poglądy religijne właściwe jej członkom. W średniowieczu wykształciły się dwie główne strefy wpływów kulturowych, mających znaczenie dla dalszego rozwoju judaizmu. Żydzi w basenie Morza Śródziemne-

go, nazywani sefardyjczykami i zamieszkujący pierwotnie Hiszpanię oraz Portugalię, podlegali wpływowi cywilizacji arabsko-muzułmańskiej. Aszkenazyjczycy znaleźli się pod wpływem cywilizacji łacińsko-chrześcijańskiej, z ośrodkami we Francji i Niemczech, skąd od XVI w. chroniąc się przed prześladowaniami, przenieśli się na obszary wschodniej Europy, m.in. do Polski.

2. Założenia i style architektoniczne

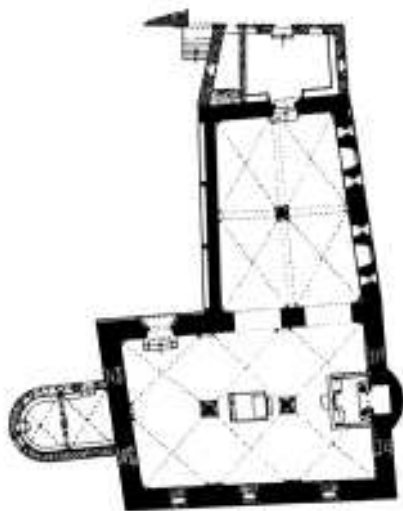
Głównymi elementami układu wnętrza synagogi, powtarzającymi się w każdym obiekcie, są: główna sala modlitw, przeznaczona w świątyniach ortodoksyjnych wyłącznie dla mężczyzn i osobne w nich pomieszczenie dla kobiet, często na galerii, oraz przedsionek. Synagogi w Europie Wschodniej wznoszone były często jako budowle jedno- lub dwunawowe na planie kwadratu. W Europie Zachodniej budowano świątynie dwu- lub trzynawowe na planie prostokąta. We wnętrzu synagogi centralne miejsce zajmuje bima. Jest to podwyższenie, otoczone zazwyczaj kutą, ozdobną kratą, z którego odczytuje się Torę i wygłasza kazania. W synagogach sefardyjskich bima nie jest położona centralnie, lecz przesunięta bliżej ściany zachodniej. Naprzeciw bimy, w ścianie wschodniej (skierowanej ku Jerozolimie), umieszczona jest wnęka ołtarzowa, zwana *Aron ha-Kodesz*, w której przechowywane są zwoje Tory. Pierwotnie w świątyni jerozolimskiej było to miejsce, gdzie umieszczono Arkę Przymierza.

W Europie budownictwo synagogalne kształtowały lokalne tradycje i style. Synagoga w Wormacji, wzniesiona w 1034 r., zburzona w czasie Nocy Kryształowej (1938 r.) i odbudowana po wojnie, jest najstarszą taką budowlą w stylu romańskim w Europie. W stylu gotyckim wybudowana została synagoga Staronowa (1270 r.) w Pradze, wzorowana na bożnicy w Ratybonie. Wpływy islamu widać w architekturze synagog hiszpańskich w Toledo i Kordowie. Również w XIX w. często powstawały świątynie żydowskie w stylu mauretańskim (np. synagoga Hiszpańska w Pradze). Najstarszą bożnicą żydowską w Polsce jest późnogotycka Stara Synagoga z 2 poł. XV w., zachowana w Krakowie na Kazimierzu. Typowe dla terenów Europy Wschodniej (Polski, Ukrainy – Lwów) były bożnice drewniane, bardzo bogato zdobione – niestety zniszczone w czasie II wojny światowej. Niemniej jeszcze teraz odnaleźć możemy tu w niewielkich miejscowościach niedużych rozmiarów synagogi o ludowym charakterze, zabarwione lokalnym kolorytem. W Europie Zachodniej dominują monumentalne XIX i XX-wieczne synagogi, zlokalizowane w dużych aglomeracjach miejskich (np. Paryż, Londyn). Część synagog zniszczonych została bezpowrotnie w czasie Holocaustu, pogromów antyżydowskich, jak również przebudowy miast i wytyczania nowych ulic. Ocalałe stanowią materialne świadectwo obecności Żydów na tych terenach i współtworzenia historii dziejów Europy.

3. Zachowane obiekty w wybranych krajach

3.1. Niemcy – Wormacja

Wormacja, nazwana kiedyś „Małą Jerozolimą”, była jednym z większych skupisk ludności żydowskiej w Niemczech. Pierwsze wzmianki dotyczące mieszkających tu Żydów pochodzą sprzed 1000 r. W 1034 r. wybudowano w Wormacji synagogę, której fundatorami byli Jacob ben David i jego żona Rachel. Była to najstarsza średniowieczna synagoga w Europie. Żydowska dzielnica wraz z pierwszą wormacką synagogą została zniszczona w czasie wypraw krzyżowych w 1096 i 1146 r., kiedy to Europę objęła fala wystąpień antyżydowskich. Synagoga została całkowicie odbudowana w latach 1174-1175 i powiększona do wymiarów 18 na 12,4 m. Była to budowla orientowana, dwunawowa ze sklepieniem wspartym na dwóch kamiennych kolumnach. Główne wejście do świątyni znajdujące się od strony północnej zdobiła geometryczna, kamienna dekoracja z motywem liści, przypominająca portal wejściowy wormackiej katedry i sugerująca, że obydwie budowle częściowo wykonane zostały przez tych samych chrześcijańskich artystów i rzemieślników. W synagodze mieściła się tylko główna sala modlitw przeznaczona wyłącznie dla mężczyzn. Salę dla kobiet dobudowano dopiero w latach 1212-1213. Było to pomieszczenie w kształcie trapezu, o sklepieniu wspartym na jednej, centralnie usytuowanej kolumnie. Synagoga ponownie uległa zniszczeniu w XIV w. podczas epidemii dżumy, kiedy to Żydzi zostali oskarżeni o zatrucie miejskiej studni. Wywołało to zamieszki, w wyniku których doszło do dewastacji żydowskiej dzielnicy i represji w stosunku do jej mieszkańców. Świątynia jeszcze kilkakrotnie była dewastowana, jednak zawsze przywracano jej pierwotny kształt. Ostatnim zniszczeniem uległa w czasie Nocy Kryształowej, 9-10 listopada 1938 r., kiedy to naziści palili i dewastowali synagogi, a okres II wojny światowej przyczynił się do jej całkowitego upadku. Po renowacji, w czasie której starano się maksymalnie wykorzystywać zachowane fragmenty i detale architektoniczne, synagogę otwarto ponownie w 1961 r. Obecnie znajduje się w niej Muzeum Żydowskie. Można zwiedzić tu również rytualną łaźnię Tauch-

Ryc. 1.
Plan synagogi w Wormacji (XI w.)
Stan z poł. XIX w.
(wg C. H. Krinsky, 1985)

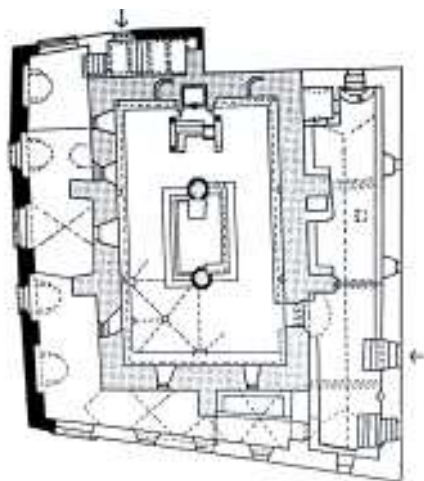
Ryc. 2.

Najstarsze zachowane synagogi w Europie (wg Nicholas de Lange, 1996)

bad w podziemiach synagogi. Pomieszczenie, gdzie kiedyś nauczano Talmudu, poświęcone jest rabinowi i słynnemu nauczycielowi szkoły talmudycznej Salomonowi ben Isaakowi, zwanemu Raschi, który zasłynął jako komentator Tory i Talmudu.

3.2. Czechy – Praga

Początki żydowskiego osadnictwa w Pradze sięgają X w. Kupiec i podróżnik Ibrahim ibn Jacob, przebywający tu w 965 r., wspomina w swych zapiskach praskich Żydów mieszkających w tym czasie u podnóża Zamku na Hradczanach. Żydowska gmina jeszcze kilkakrotnie zmieniała swą lokalizację, by w końcu na stałe zająć obszar pomiędzy rynkiem Starego Miasta a Wełtawą. Na cześć cesarza Józefa II (1741-1790), który przyznał czeskim Żydom prawa obywatelskie i zezwolił im na pełny udział w życiu gospodarczym i kulturalnym monarchii, żydowska dzielnica w Pradze nosi nazwę „Josefov”. Obecny kształt tej części miasta jest wynikiem XIX-wiecznych przedsięwzięć budowlanych, które uczyniły z Pragi jedno z piękniejszych miast Europy. W wyniku generalnej przebudowy na obszarze żydowskiego getta zachowało się sześć synagog, stary cmentarz i Ratusz Żydowski. Praska **synagoga Staronowa**, która powstała w latach 1270-1275, jest obecnie najstarszą czynną świątynią żydowską w Europie. Ta gotycka budowla, położona dokładnie w centrum dzielnicy, nigdy nie uległa pożarowi, gdyż nie sąsiadowały z nią budynki mieszkalne. Synagoga charakteryzuje się oryginalnym pięcioletkowym sklepieniem, które nie występuje w żadnej innej czeskiej synagodze. Piąte żebro dodane zostało w celu uniknięcia skojarzeń ze świątyniami chrześcijańskimi i pełni funkcję wyłącznie dekoracyjną. Główne wejście do synagogi zdobi tympanon z płaskorzeźbą przedstawiającą gałęzie winorośli z dwunastoma kiściami winogron, symbolizujących plemiona Izraela. We wnętrzu świątyni centralne miejsce pomiędzy dwoma filarami zajmuje bima, otoczona kutą, ozdobną kratą. Z powstaniem synagogi Staronowej wiąże się wiele legend. Jedną z nich mówi, że zbudowano ją z kamieni, pochodzących ze zburzonej Świątyni w Jerozolimie. Synagoga ta odgrywała ważną rolę w życiu żydowskiej społeczności Pragi. Jej najstarszym rabinem był Liwa Low (1512-1609), twórca legendarnego Golema – olbrzyma ulepionego z mułu i gliny, który ożywiony przez kartkę z mistycznym tetrogramem (niewypowiadalnym imieniem Boga) miał bronić Żydów przed prześladowcami. Naprzeciw synagogi Staronowej, nieopodal Ratusza, stoi XV-wieczna **synagoga Wysocka**, zbudowana przez Pankrica Rode-ra. Kiedyś była modlitewnią dla członków i urzędników praskiego kahału. Obecnie znajduje się tu ekspozycja tkanin, pochodzących z gmin żydowskich Czech i Mo-

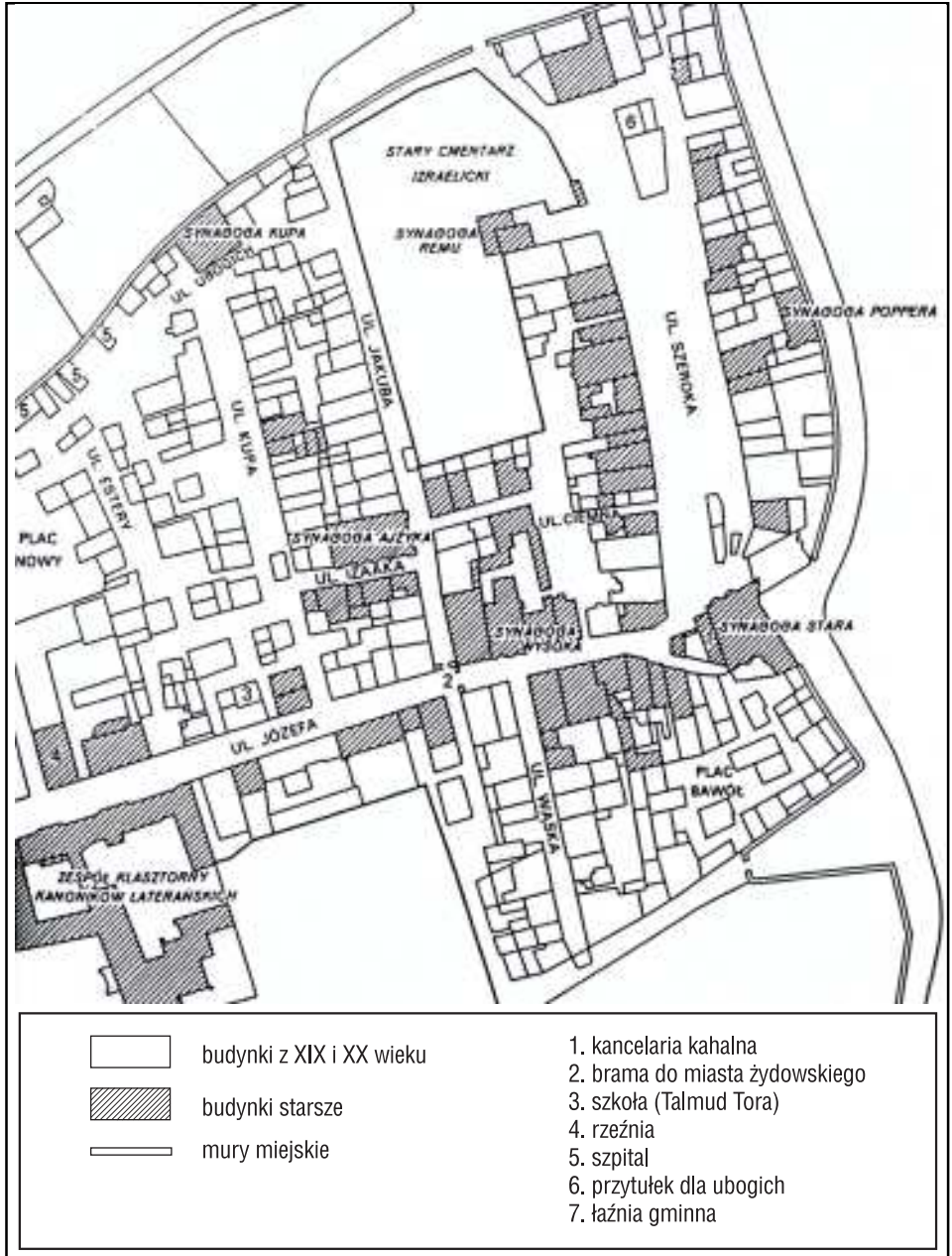

Ryc. 3.
Plan synagogi Staronowej
w Pradze (XIII w.)
(wg C. H. Krinsky, 1985)

raw. Są to m.in. zasłony, które wieszano wewnątrz Aron *ha-Kodesz* oraz sukienki na Torę. W sąsiedztwie synagogi Wysokiej wznosi się XVI-wieczny Żydowski Ratusz. Ten unikatowy budynek powstał z inicjatywy Mordechaja Meisela – bankiera i dawnego burmistrza Starego Miasta. W dowód wdzięczności za aktywny udział Żydów w obronie Pragi przed Szwedami Ferdynand III zezwolił na zwieńczenie Ratusza wieżą zegarową, który to przywilej posiadały jedynie budowle chrześcijańskie. Ciekawostką północnego szczytu Ratusza jest zegar, ozdobiony hebrajskimi liczbami, którego wskazówki poruszają się w przeciwnym kierunku (w lewo). Centralne miejsce Josefova zajmuje stary, XV-wieczny żydowski cmentarz, będący miejscem pochówku około 100 000 osób. Ze względu na niewielki obszar, którzy z uwagi na lokalizację cmentarza nie mógł ulec powiększeniu, zmarłych chowano tu warstwa na warstwie – zlokalizowano ich aż 12. Do południowo-zachodniego narożnika muru żydowskiego cmentarza przylega **synagoga Pinkasa**. Wzniesiona w 1535 r. przez potężny ród Pinkasów, pomimo wielu późniejszych przebudów, zachowała styl późnego gotyku z efektownym sklepieniem, wieńczącym jednonawową salę modlitw. Wewnątrz na ścianach synagogi wykuto prawie 80 tys. nazwisk czeskich i morawskich Żydów, wywiezionych do hitlerowskich obozów koncentracyjnych. Nieopodal, w pobliżu wejścia na stary cmentarz żydowski, zlokalizowana jest **synagoga Klausova**, która powstała pod koniec XVII w. Jej bogato zdobione barokowe wnętrze zajmuje obecnie Narodowe Muzeum Żydowskie, prezentujące liczne przedmioty związane z religią i obrzędowością Żydów. Neogotycka **synagoga Maisela**, nazwana tak od nazwiska swego fundatora, pierwotnie powstała w 1591 r. Niestety, bogato zdobiona, okazała budowla z dwudziestoma filarami spłonęła w 1689 r. Odbudowana w latach 1893-1905 przez Alfreda Grottiego pełni dziś funkcję wystawienniczą i prezentuje przedmioty liturgiczne. We wschodniej części Josefova znajduje się **synagoga Hiszpańska**, która powstała w latach 1867-68 według projektu Wojtecha Ignaca Ullmana. Była to świątynia Żydów sefardyjskich, stąd architektura i wystrój wnętrza utrzymane są w stylu neomauretańskim, z bogatą ornamentyką wzorowaną na pałacu w Alhambrze (Hiszpania).

3.3. Polska – Kraków

Synagogi krakowskiego Kazimierza obok Wormacji i Pragi należą do najstarszych obiektów architektury żydowskiej w Europie. Żydzi przybyli do Krakowa już w XII w., a w 1304 r. pojawiła się w dokumentach „ulica żydowska” – obecna ul. św. Anny. Gmina żydowska po kilkakrotnych zmianach lokalizacji w obrębie miasta trwale związała się z Kazimierzem – kiedyś samodzielnym miastem, a obecnie jedną z dzielnic Krakowa. To tutaj w 1495 r. dekretem króla Jana Olbrachta przesiedlono całą żydowską ludność miasta. We wschodniej części Kazimierza powstało miasto żydowskie, stanowiące oddzielną jednostkę administracyjną, cechujące się odrębną kulturą i własnymi obyczajami. W XVI w. miasto stało się znanym w całej Europie ośrodkiem wiedzy judaistycznej. Działała tu uczelnia talmudyczna (jeszywa), związana z wybitnym krakowskim rabinem Mojżeszem Isserlesem (ok. 1520-1572), kodyfikatorem

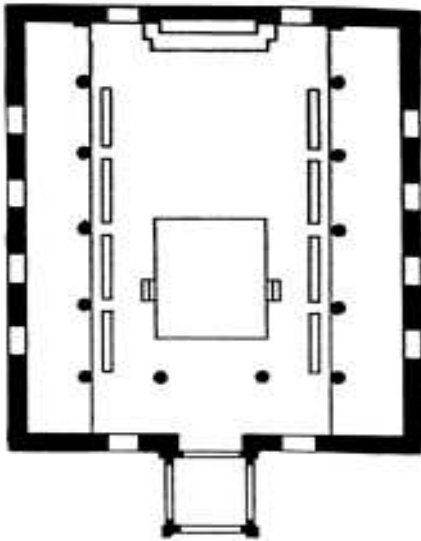

Ryc. 4.

Miasto żydowskie na Kazimierzu w Krakowie wg Planu Senackiego, wykonanego w latach 1802-1808 (wg E. Duda, 1991)

norm etycznych i prawnych, uznanych przez Żydów aszkenazyjskich za obowiązujące. Isserles dzięki swej wiedzy talmudycznej stał się również wielkim autorytetem w rozwiązywaniu zawitych kwestii religijnych. Jego grób na cmentarzu Remu w Krakowie do dzisiaj otaczany jest kultem i stanowi cel pielgrzymek Żydów z całego świata.

Dzielnica żydowska, wraz z synagogami, cmentarzami żydowskimi i wszystkimi budynkami użyteczności publicznej, została zdewastowana w czasie II wojny światowej i sukcesywnie odrestaurowana w latach 50. i 60. Zachowało się tu siedem synagog i kilkanaście domów modlitwy tzw. *bejt ha midraszy*. Zabudowa żydowskiego miasta koncentruje się głównie wokół ul. Szerokiej. Ulicę zamyka od południa **Stara Synagoga**, która jest najstarszą, zachowaną synagogą w Polsce i niewątpliwie najcenniejszą bożnicą Krakowa. Powstała w 2 poł. XV w. i jako centralna modlitewnia gminy żydowskiej odgrywała w tej społeczności szczególną rolę. Synagoga jest budowlą orientowaną, dwunawową, o żebrowym sklepieniu. Przebudowywana kilkakrotnie po pożarach, swój ostateczny kształt zawdzięcza architektowi Zygmuntowi Hendlowi, który w 1904 r. nadał budowli cechy neorenesansowe. Obecnie obiekt użytkowany jest przez Muzeum Historyczne miasta Krakowa i prezentuje stałą ekspozycję judaiców: „Z dziejów i kultury Żydów w Krakowie”. Przy ul. Szerokiej zlo-

Ryc. 5.

Tradycyjna synagoga z bimą, zajmująca centralne miejsce i ławkami dla wiernych po bokach. Kolumny podtrzymują galerię dla kobiet.

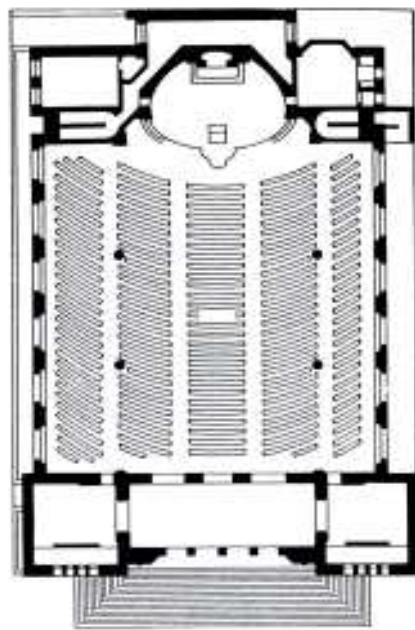
(wg Nicholas de Lange, 1996)

lizowane są również dwie inne synagogi – Remu i Poppera. **Bożnica Remu**, położona przy wewnętrznym narożniku starego, żydowskiego cmentarza o tej samej nazwie, została wzniesiona w 1553 r. Jest to budowla orientowana, o grubych oszkarpowanych murach. Jej fundatorem był Izrael ben Józef – ojciec wspomnianego już Mojżesza Isserlesa i sądząc z niewielkich jej rozmiarów (sala modlitw – 9 na 12 m) pierwotnie była bożnicą prywatną. Odbudowana po pożarze w 1557 r. jeszcze kilkakrotnie uległa gruntownym przekształceniom. W 1829 r. dobudowano od strony zachodniej pomieszczenie dla kobiet i połączono je z salą główną prostokątnymi arkadami. Doświetlono również całe wnętrze, dodając charakterystyczne, półkoliste okna od wschodu i zachodu oraz podwyższono mury sali głównej. Budynek poddano w latach 1958-1968 gruntownym pracom konserwatorskim, których wynikiem jest obecny późnorenesansowy wystrój wnętrza. W ścianie wschodniej znajduje się *Aron ha-Kodesz*, zwieńczony kamiennym portalem i zamykany dwu-

skrzydłowymi drzwiami z ażurową secesyjną dekoracją. Środek głównej sali zajmuje prostokątna bima, otoczona kutą, metalową kratą, która stanowi rekonstrukcję przedwojennej. Synagoga do chwili obecnej pełni funkcje kultowe. **Bożnica Poppera** założona w 1620 r. oddzielona jest od ul. Szerokiej dziedzińcem, zamkniętym charakterystycznym murem z trzema bramami. Nazwa synagogi pochodzi od jej fundatora Wolfa Poppera (Bociana), zamożnego krakowskiego kupca i bankiera, który bogato ją wyposażył. Wzniesiona na planie prostokąta jest budowlą jednonawową o kolebkowym sklepieniu. Powojenne prace restauracyjne zupełnie pozbawiły synagogę charakteru sakralnego. Od 1965 r. budynek użytkowany jest przez Dom Kultury. **Synagoga Wysoka** (ul. Józefa 38) została zbudowana pomiędzy 1556 i 1563 r. jako dwukondygnacyjna, masywna budowla z salą modlitewną na piętrze (stąd jej nazwa). Z pierwotnego wyposażenia zachował się późnorennesansowy, kamienny *Aron ha-Kodesz* oraz fragmenty malowideł ściennych z hebrajskimi tekstami psalmów. W trakcie powojennych prac konserwatorsko-budowlanych zmieniono zupełnie układ dwuspadowego dachu z kalenicowego na szczytowy. Wnętrze bożnicy przystosowano do potrzeb Pracowni Konserwacji Zabytków. Izaak Jakubowicz był fundatorem

synagogi Ajzyka (ul. Kupa 18), która powstała w latach 1638-1644. Jest to budowla orientowana, wzniesiona na planie prostokąta o wymiarach 16 na 28 m, jednonawowa o czterech przęsłach i kolebkowym sklepieniu. Od strony zachodniej nad przedsionkiem w dwuarkadowym ganku znajduje się wejście na galerię dla kobiet. Pomieszczenie to oddzielone jest od sali głównej arkadową kolumnadą. Uwagę zwraca wczesnobarokowy *Aron ha-Kodesz* z dwiema toskańskimi kolumnami. Wnętrze ozdobione jest dekoracją stiukową i fragmentami polichromii. Po generalnej renowacji obiektu, trwającej od 1990 r., w chwili obecnej obiekt udostępniony jest dla zwiedzających. **Synagoga Kupa** (ul. Warschauera 8) wybudowana została w 1608 r. jako fundacja kahału. Jest to niewielka, orientowana budowla, wzniesiona na planie prostokąta, nakryta siodłowym dachem. Sala główna otoczona jest z trzech stron galeriami dla kobiet. Zachowały się w niej malowidła ścienne, przedstawiające m.in. miejsca biblijne i znaki

Ryc. 6.
Synagoga reformowana z bimą przesuniętą w kierunku wnętrza ołtarzowej - Aron ha-Kodesz. Salę modlitw zajmują ławki dla wiernych.
(wg Nicholas de Lange, 1996)

zodiaku. **Synagoga Tempel** (ul. Miodowa 24), powstała w latach 1860-1862 staraniem Stowarzyszenia Izraelitów Postępowych, wyróżnia się wśród krakowskich bożnic odmienną architekturą i wystrojem wnętrza. Jest to okazały wolnostojący budynek, wzniesiony na planie prostokąta, wewnątrz podzielony rzędami słupów, podtrzymujących galerię dla kobiet na trzy nawy. Synagoga wyróżnia się neorenesansową elewacją z arkadowymi fryzami i dwudzielnymi, arkadowymi oknami. Wewnątrz zachował się kamienny *Aron ha-Kodesz*, również w stylu neorenesansowym. Bogaty wystrój wnętrza nawiązuje do stylu mauretańskiego. W okna synagogi wprawiono okazałe witraże, fundowane przez członków gminy żydowskiej. Synagoga Tempel nadal pełni funkcje sakralne.

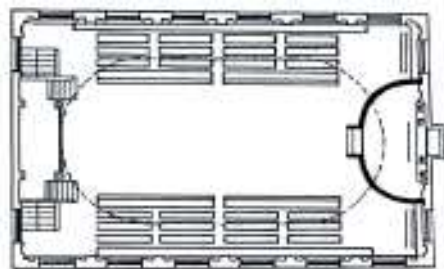
3.4. Holandia – Amsterdam

Na obszarze historycznego centrum Amsterdamu, w sąsiedztwie miejskiego Ratusza, zlokalizowana była niegdyś żydowska dzielnica. Jej główną arterią handlową stanowiła Jodenbreestraat. W rejonie tej ulicy toczyło się życie społeczności żydowskiej i tutaj znajdują się zachowane do dzisiaj zabytki jej kultury – stare synagogi. Masowy napływ Żydów do Holandii rozpoczął się w XVI w. Podpisana w 1579 r. Unia Utrechcka, mająca chronić protestantów przed katolickimi prześladowaniami, gwarantowała tolerancję religijną również Żydom. Znaleźli więc tutaj schronienie początkowo Żydzi sefardyjscy, wypędzeni z Hiszpanii i Portugalii, a jakiś czas później aszkenazyjscy z Polski i Niemiec. Początkowo Żydzi znajdowali zajęcie jako szlifierze diamentów, drukarze, producenci tytoniu, a następnie, wskutek kolejnych przywilejów, mogli zajmować się wszystkimi dziedzinami rzemiosła. Przed okupacją hitlerowską społeczność żydowska Amsterdamu liczyła ok. 112 000 osób. Obecnie mieszka tu ok. 15 000 Żydów, co stanowi połowę ludności tego wyznania w całej Holandii.

Niewątpliwie najciekawszym zachowanym obiektem architektury żydowskiej w Amsterdamie jest **Synagoga Portugalska**. Wzniesiona w 1675 r., stanowiła w owych czasach największą tego typu budowlę na świecie. Budowniczymi synagogi byli Żydzi sefardyjscy, którzy wskutek prześladowań opuścili Półwysep Iberyjski i osiedlili się m.in. w Amsterdamie. We wnętrzu synagogi uwagę zwraca wysokie kolebkowe sklepienie, podkreślające wielkość budowli. Zarówno rozmach konstrukcyjny, jak i bogaty wystrój (dębowe ozdoby) świadczą o dużej zamożności ówczesnej gminy żydowskiej. Dziś wspólnota Żydów sefardyjskich w Amsterdamie liczy zaledwie 600 osób. W sąsiedztwie Synagogi Portugalskiej znajduje się kompleks czterech, połączonych ze sobą synagog – obecnie siedziba **Historycznego Muzeum Żydowskiego** (Joods Historisch Museum). Obiekt ten należy do najciekawszych i najnowocześniejszych muzeów w Europie. Stanowi ośrodek studiów nad historią Żydów oraz prezentuje eksponaty z życia codziennego tej wspólnoty, jak również związane z religią i obyczajami, tak bogatymi w kulturze żydowskiej. Zgromadzono tu również zdjęcia i obrazy oraz eksponaty związane z Holocaustem. Synagogi pochodzą z XVII i XVIII w. i powstały dzięki staraniom Żydów aszkenazyjskich, przybyłych tu z południowych Niemiec.

3.5. Włochy – Wenecja

Wenecja jako jedno z niewielu miast Europy posiada bardzo dobrze zachowaną zabudowę żydowskiego miasta. Z dziewięciu synagog, funkcjonujących tu w 1719 r., do chwili obecnej pozostało pięć. To stąd prawdopodobnie pochodzi słowo *getto*, jako określenie wyizolowanego obszaru miasta, zamieszkiwanego przez ludność jednej narodowości lub wyznania. Słowo *gettare* oznaczało *wytapiać*, a określeniem *Ghetto Nuovo* nazywano obszar nowej huty żelaza, na terenie której Żydzi uzyskali zgodę na osiedlenie się. Pierwsi handlarze żydowscy przybyli do Wenecji na początku XIV w. jednak dopiero od 1381 r. mogli zamieszkać tutaj legalnie. Zajmowali się handlem i pożyczkami na procent. Pod koniec XV w. Wenecja przyjęła dużą falę emigrantów z Hiszpanii i Portugalii. Od 1541 r. obszar żydowskiego miasta gwałtownie się powiększał, wchłaniając sąsiednie hutnicze rejony: *Ghetto Vecchio* i *Ghetto Nuovissimo*. Żydowski kwartał wskutek bardzo dużego zagęszczenia rozrastał się również wzwyż, co tłumaczy zaskakującą jak na Wenecję wysokość budynków, liczących tu od sześciu do dziewięciu pięter. Domy te charakteryzowały się m.in. zaniżonymi sufitami, gdyż według przepisów budynki getta nie mogły być wyższe od otaczających je domów, o więcej niż jedną trzecią wysokości. W fazie największego rozwoju mieszkało tu około 4000 osób. Bramy getta zostały ostatecznie usunięte w momencie zjednoczenia Włoch w 1866 r., kiedy to Wiktor Emanuel przyznał takie same prawa ludności żydowskiej, co innym obywatelom. Zachowane weneckie synagogi obrazują fale żydowskiej imigracji do miasta, gdyż każda z nich fundowała własną świątynię z trochę odmiennym rytuałem. Najstarszą z XVI-wiecznych synagog jest **Schola Grande Tedesca** (synagoga niemiecka), która powstała w latach 1528-29, w najstarszej części żydowskiego kwartału. Podobnie jak inne synagogi z tego okresu zajmuje wyższe piętra budynku (czwarte i piąte) o nie wyróżniającej się fasadzie, co kiedyś zapewniało większe bezpieczeństwo obiektu. Obecny wystrój Schola Grande Tedesca pochodzi z XVII w. Pierwotnie bima zajmowała centralne miejsce sali modlitw – obecnie przesunięta została ku ścianie zachodniej. Po przeciwległej stronie umieszczony jest *Aron ha-Kodesz*, otoczony z dwóch stron podłużnymi niszami. Wnętrze synagogi jest dwupiętrowe. Wyższe piętro tworzy galeria dla kobiet, oddzielona efektowną, drewnianą balustradą. Parter budynku zajmuje Muzeum Sztuki Hebrajskiej, gdzie obejrzeć można przedmioty związane z kulturą i religią Żydów weneckich. Eksponaty pochodzą z XVII i XIX w. W 1532 r. staraniem Żydów aszkenazyjskich powstała **Schola Canton**, której nazwa pochodzi prawdopodobnie od nazwiska założyciela bądź lo-

Ryc. 7.
Plan Synagogi Schola Spagnola
w Wenecji (XVI w).
(wg C. H. Krinsky, 1985)

kalizacji na rogu placu (wł. cantone – narożnik, róg). Zarówno **Schola Italiana**, powstała w 1575 r., jak i wymieniona Schola Canton udostępnione są do zwiedzania. Zdecydowanie wyróżniają się przepychem synagogi obrządku sefardyjskiego, których fundatorzy stanowili najbogatszą warstwę wśród weneckich kupców. We wnętrzach powstałej w 1538 r. **Schola Levantina** (Lewantyjskiej) znajdują się XVII-wieczne, bogato rzeźbione kolumny a przy wejściu efektowny portal. Data powstania **Schola Spagnola** nie jest dokładnie znana, ale prawdopodobnie jest to 1558 r. Synagoga została przebudowana w XVI w. przez architekta Loughenę, który nadał jej obecny kształt. Schola Spagnola i Schola Levantina nadal służą żydowskiej społeczności Wenecji do celów kultowych, ale podobnie jak pozostałe synagogi udostępnione są również do zwiedzania.

3.6. Francja – Carpentras

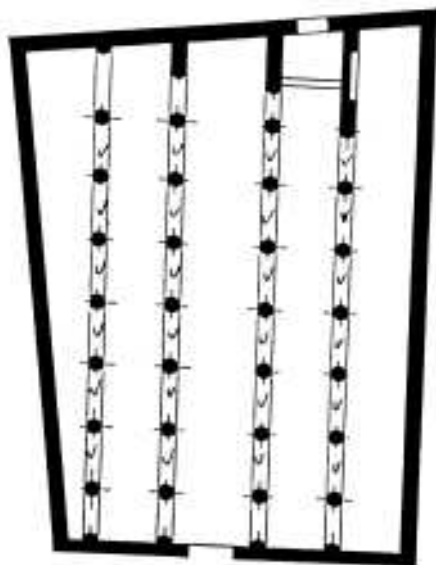
W niewielkim mieście położonym 25 km na północny wschód od Awinionu znajduje się najstarsza we Francji czynna synagoga. Duży napływ ludności żydowskiej do Carpentras miał miejsce w XIV w. i spowodowany był prześladowaniami Żydów na terytoriach podległych koronie francuskiej, w efekcie których doszło do wypędzenia ich z Langwedocji i Prowansji. Pierwsza synagoga w Carpentras została założona prawdopodobnie w XIII w. na obrzeżach miasta. W 1322 r. po wygnaniu stąd Żydów synagoga przekształcona została w kościół. Gdy Żydzi powrócili tu w 1343 r., osiedlili się już w centrum miasta, gdzie wynajęli budynek, który następnie zaadaptowali dla celów kultowych. Gdy umowa dzierżawy wygasła, gmina żydowska uzyskała pozwolenie na wybudowanie nowej synagogi, którą ukończono w 1367 r. Pierwotnie była to niewielka budowla z główną salą modlitw. Piec do wypieku macy i rytualna łaźnia mieściły się w piwnicach budynku. Synagogę przebudowano i powiększono w 1730 r. i w latach 1741-1743. Obecny jej wygląd w niczym nie przypomina surowych w architekturze i wystroju synagog Europy Wschodniej z tego okresu. Wnętrze świątyni jest bardzo jasne, doświetlone przez duże okna i ozdobione efektowną, drewnianą boazerią z klasycznymi i rokokowymi motywami. Metalowa, kuta balustrada otacza galerię, na której znajduje się bima. Wnętrze zdobią olbrzymie metalowe menory i przedmioty liturgiczne z XVIII w. Znajduje się tu również piec do wypieku macy, który funkcjonował do 1904 r. Synagoga uznana została za zabytek historyczny w 1923 r. i otoczona opieką konserwatorską. Odrestaurowana gruntownie w 1954 r., nadal użytkowana jest przez gminę żydowską i pełni funkcje sakralne.

3.7. Hiszpania – Toledo

Toledo leży ok. 70 km na południowy zachód od Madrytu. Od VIII w. przez długi czas pozostawało pod panowaniem muzułmańskim. Po zdobyciu miasta przez króla Kastylii Alfonsa VI w 1085 r. nastąpił tu wspaniały rozkwit kultury żydowskiej. Rządy ówczesnych władców hiszpańskich cechowała duża tolerancja religijna, co sprzyjało w miarę możliwości bezkonfliktowej koegzystencji chrześcijan, muzułmanów i Żydów.

Ślady wspólnej historii odnajdujemy w ówczesnej architekturze, która stanowi zlepek trzech kultur. W Toledo, po największej niegdyś hiszpańskiej wspólnocie żydowskiej, pozostały dwie synagogi, zlokalizowane w zachodniej części miasta. Świątynie różnią się od siebie założeniami architektonicznymi i wystrojem wnętrza.

Synagoga Santa Maria la Blanca – niegdyś główna synagoga miejska, powstała na przełomie XII i XIII w. Zbudowana została na planie nieregularnego czworokąta o bokach 19 x 28 x 23 x 26 m i podzielona rzędami kolumn na pięć podłużnych części. Zapewniło to budowli doskonałą akustykę. Pomiędzy kolumnami rozciągają się mauretańskie łuki, a cała architektura wnętrza bardziej przypomina meczet niż synagogę. Jest to jedyna tego typu świątynia żydowska w Europie – podobne zachowały się w północnej Afryce, lecz pochodzą z późniejszego okresu. Po wygnaniu Żydów z Hiszpanii (1492 r.) synagoga przekształcona została w klasztor żeński, a następnie w kościół. W późniejszym okresie użytkowana była jako schronisko dla bezdomnych. W 1848 r. uznana za zabytek narodowy poddana została gruntownej renowacji. **Synagoga del Transito**, ufundowana w 1360 r. przez Samuela Halevi Abulafia – skarbnika króla Kastylii Piotra I Okrutnego, pełniła na początku funkcję prywatnej synagogi. Jest to budynek jednonawowy, orientowany, o wymiarach 23 na 12 m, z kasetonowym sufitem i bogatymi inskrypcjami naściennymi. W ścianie wschodniej znajdują się trzy nisze, w których za drewnianymi drzwiami przechowywane były zwoje Tory. Galeria dla kobiet tworzy drugie piętro północnej części świątyni. Wystrój synagogi utrzymany jest w stylu mudejar (łączy elementy chrześcijańskie z muzułmańskimi). Od 1960 r. synagoga pełni funkcję Muzeum Sefardyjskiego (Museo Sefardi).

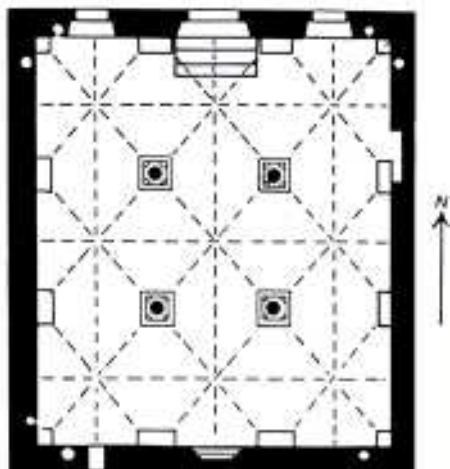

Ryc. 8.
Plan Synagogi Santa Maria la Blanca
w Toledo (XII/XIII w.)
(wg C. H. Krinsky, 1985)

3.8. Portugalia – Tomar

Jedna z ciekawszych, zachowanych synagog w Portugalii znajduje się w Tomar. Miejscowość położona jest w centralnej Portugalii, na wschód od Fatimy i znana głównie jako siedziba Zakonu Templariuszy.

Na losach portugalskich Żydów zaciążył nakaz króla Manuela I, który w 1496 r. zobowiązał wszystkich, zamieszkujących w Portugalii Żydów do przyjęcia chrztu bądź

Ryc. 9.

Plan Synagogi do Adco w Tomar (XV w.)
(wg C. H. Krinsky, 1985)

opuszczenia granic państwa. Nasilające się wystąpienia antysemitki spowodowały masową emigrację ludności żydowskiej i osiedlanie się w innych rejonach Europy, m.in. w Polsce. Społeczność żydowska w Portugalii już nigdy nie zwiększyła znacznie swej liczebności i nawet prawo swobody kultu, uzyskane w 1910 r., nie wywołało znacznego napływu ludności żydowskiej. Niewielka **Synagoga do Adco** jest jedną z najstarszych synagog w Portugalii. Wybudowana w latach 1430-1460, służyła jako żydowska świątynia zaledwie przez kilka dziesięcioleci. Po wygnaniu społeczności żydowskiej pełniła funkcję więzienia, kaplicy chrześcijańskiej, stodoły i magazynu żywności. Podniesiona do rangi zabytku narodowego w 1921 r., znalazła prywatnego inwestora. Zakupił ją Polak, Samuel Schwarz – inżynier górnictwa, mieszkający na stałe w Portugalii i po odrestaurowaniu synagogi w 1939 r. przekazał ją skarbowi państwa. Obecnie mieści się tu Muzeum Żydowskie (Museu Luso-Hebraico de Abraham Zacuto). Budynek synagogi składa się z jednego prostokątnego pomieszczenia, o wymiarach 9,5 na 8,2 m. Sklepienie wewnątrz budynku podtrzymują cztery wysokie kolumny. Nie zachowało się pierwotne wyposażenie świątyni. Ślady wskazują, że bima nie była zlokalizowana w centralnej części sali modlitw, lecz stała przy przeciwległej ścianie do *Aron ha-Kodesz*, co było charakterystyczne dla świątyń sefardyjskich. Synagoga charakteryzuje się znakomitą akustyką. Wynika to z faktu, iż w czterech jej narożnikach zamurowano w ścianach gliniane amfory, których wyloty utworzyły otwory na zewnątrz budynku. Synagoga jest jedyną znaczącą pamiątką po niegdyś licznej społeczności żydowskiej Tomar.

Przedstawione synagogi stanowią zaledwie niewielką część zachowanych w Europie starych, żydowskich świątyń. Wybrano obiekty charakterystyczne, najbardziej znane, często składające się na zabudowę historycznej, żydowskiej dzielnicy, która kiedyś izolowana od reszty miasta wykształciła specyficzny klimat, przyciągający dzisiaj swą odmiennością.

Literatura:

Bergman E., Jagielski J., 1996

Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce. Katalog, Warszawa, Żydowski Instytut Historyczny.

De Lange N., 1996

Wielkie kultury świata. Świat żydowski, Warszawa, Wydawnictwo Penta.

De Vries S.Ph., 1999

Obrzędy i symbole Żydów, Kraków, Wydawnictwo WAM.

Duda E., 1991

Krakowskie judaica, Warszawa, Wydawnictwo PTTK „Kraj”.

Krinsky C. H., 1985

Synagogues of Europe, Cambridge, The MIT Press.

Matlak H., 1996

Miasto żydowskie na Kazimierzu jako ośrodek ruchu turystycznego i pielgrzymkowego, Kraków, „Peregrinus Cracoviensis”, z. 4.

Unterman A., 1994

Encyklopedia tradycji i legend żydowskich, Warszawa, Książka i Wiedza.

Synagogues - an example of material Jewish culture in Europe

(SUMMARY)

Jews started migrating from the Middle East and settled along the main commercial routes of the east Mediterranean coast as early as 300 years BC. As soon as they arrived in Europe, Jews started to create material heritage of their culture by building synagogues, schools, public buildings, which in some cases formed whole Jewish neighbourhoods.

For Jews, a synagogue is the centre of religious and social life; it serves the community both as a house of prayer and religious rituals, and for education and Torah studies. First synagogues were probably built during the first Babylon slavery (4th century BC) for common prayers following the demolishing of the First Temple, which had deprived Jews of a central meeting place. Each community developed their own form of synagogue, typical for a given land and reflecting religious customs and views of the community members. Each synagogue consists of the main hall of prayer, in orthodox temples accessible only for men, a separate room for women, and a vestibule.

In Eastern Europe, synagogues were often built on a square plan with one or two aisles. In Western Europe, they had two or three aisles and were built on an oblong plan. European synagogues were under a strong influence of local traditions and styles. The synagogue in Würms (1034) is the oldest structure of the kind in the Romanesque style. The Staronowa synagogue in Prague (1270) is a gothic building. Islamic influence is evident in the style of synagogues in Toledo and Cordoba. The oldest Jewish prayer house in Poland is the late-gothic Stara synagogue (2nd half of 15th century). Many syna-

---

gogues were destroyed during the Holocaust, Jewish pogroms, during town reconstruction or new street projects. The extant buildings constitute material evidence of Jewish presence on these territories and their participation in European history.

*Halina Matlak, mgr
doktorantka w Zakładzie Geografii Religii
Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytetu Jagiellońskiego
Kraków*